

ЛИСЕНКО О.В.
(м. Київ)

ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ МІЖ ДОЛЕЮ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОЧАТКУ І СЕРЕДИНИ ХХ ст.

Вітчизняній інтелігенції в силу того, що Україна не мала своєї державності, завжди доводилося працювати у надскладних умовах, іти на дуже суттєві компроміси з владами тих країн, до котрих територіально входили землі останньої. Це накладало свій вагомий відбиток на напрями діяльності й завдання українського національного руху, суттєво коректувало його стратегічний курс на побудову незалежної соборної держави.

Особливо важко доводилося вітчизняній інтелігенції тоді, коли політичні інтереси Російської та Австро-Угорської імперій ішли врозрід із українськими національними. Так, коли наприкінці ХІХ ст. Олександр ІІІ пішов на союз з Антантою й порвав стосунки із своїм австро-угорським колегою Францем-Йосифом І і дві раніше дружні країни перетворилися на найзапекліших ворогів, то галичани та наддніпрянці виявилися не просто розділеними територіально, а й вимушено ворожими одне одному. Адже для того, щоб вести цивілізовану легальну діяльність, і перші, і другі повинні були проявляти лояльність до своїх урядів, демонструючи, що саме вони є справжніми захисниками інтересів українців. Тому для галичан поборником прав українського народу був Відень, а для наддніпрянців – Санкт-Петербург. Відповідно до цих ідеологічних засад головними ворогами для перших були росіяни, а для других – австро-угорці. Але найбільш прикро те, що західні та східні українці змушені були розглядати одні одних як прислужників чужих, ворожих сил. Нічого подібного не було б, якби Санкт-Петербург і Відень продовжували лишатися стратегічними партнерами.

У той же час союз російської влади з Антантою, котра інвестувала в економіку царської імперії мільярди фунтів та франків, викликав стрімкий промисловий бум на південному сході України. Сюди ринули сотні тисяч робітників із Росії, що створювало тут реальну загрозу міжетнічного конфлікту. Ситуація погіршувалася тим, що західний великий капітал аж ніяк не протидіяв цій загрозі.

Загальновідомо, що в розвинутих європейських країнах і США основний фінансовий тягар у справі підвищення рівня національної культури й освіти лягає на державу та великий бізнес, а інтелігенція виступає в як сторона, котра за гарну матеріальну винагороду займається цією роботою. Справді, за демократичними західними стандартами вонаперш за все виконує стабілізуючу роль у суспільстві по нейтралізації лівацько-погромницької ідеології на кшталт «смерть буржуазії». Безперечно, лівову частину фінансових витрат на цю вкрай необхідну справу бере на себе великий і середній капітал, котрий розуміє, що в протилежному разі він буде фізично знищений. Саме ця взаємовигідна взаємодія між бізнесом й інтелігенцією робить країни західної демократії найбільш стабільними у суспільно-політичному та соціально-економічному плані. Саме тому, що великий капітал прямо і відверто визнає свою фінансову відповідальність за матеріальне благополуччя інтелігенції, ці держави досягли такого значного прогресу та стабільності.

Однак в умовах Наддніпрянської України великий англійський, французький та бельгійський капітал і не думав брати якихось фінансових зобов'язань перед місцевою інтелігенцією. Натомість своїм безсоромним здирництвом по відношенню до українських та російських робітників він викликав серед них масове соціальне невдоволення¹.

Захист власних національних промислових, фінансових і комерційних установ стало для українців нагальною потребою після того, як стало зрозумілим, що велика іноземна індустрія починає становити загрозу для розвитку української від дрібних кустарних майстерень до більш економічно потужних підприємств. Адже для розширення обсягів виробництва капіталіст мусить продавати свою продукцію за завишеними цінами, вкладаючи отримані надприбутки в розвиток та модернізацію свого бізнесу, а якраз цього національний підприємець і не міг робити через великий обсяг товарів іноземної промисловості. Тобто великий західний капітал, який у власних країнах слугував інструментом стабілізації суспільно-політичної ситуації, в колоніальних умовах Наддніпрянської України лише створював соціальну напругу та якщо й не повністю знищував, то дуже відчутно стримував розвиток вітчизняних національних продуктивних сил.

Ситуація погіршувалася тим, що українська інтелігенція, не маючи достатніх матеріальних і фінансових можливостей для консолідації суспільства шляхом органічної культурно-освітньої та економічної діяльності, змушена була переважну частину необхідної для національного поступу роботи виконувати як представники російських офіційних установ. Безперечно, імперська влада ніколи б не стала терпіти, якби діяльність її службовців йшла врозріз із інтересами царської Росії імперії. Тому вітчизняна інтелігенція повинна була вишукувати такий шлях, котрий би одночасно задовольняв реальні національно-культурні, освітні й економічні потреби українського суспільства і не був би відверто ворожим стосовно існуючого імперського ладу. Подібна діяльність вимагала від української еліти особливо обережної, зваженої поведінки, адекватного, прагматичного мислення, щоб не трапилося так, що погнавшись за благородними, але недосяжними у даних історичних умовах цілями, втратити незначні, але реальні можливості для поліпшення життя власного народу.

Адже, повіривши у міфічні обіцянки країн Антанти після перемоги над Троїстим союзом віддати Росії протоки Босфор та Дарданелли, котрі, як виявилось пізніше, ніхто і не думав виконувати, імперський уряд на угоду своїм «союзникам» напередодні затяжної й виснажливої війни фактично почав гальмувати розвиток власної економіки і тим самим підривати основи стабільності в суспільстві. Провадити подібну, згубну для економіки держави, антисоціально-політику уряд Миколи II вимагав від усіх своїх чиновників, починаючи від нижчої та до верхньої ланки, у тому числі й від українських діячів, змушених перебувати на імперській державній службі. Останні, не маючи змоги виступити проти цього відкрито (адже тоді вони були б вигнані зі служби і взагалі нічого не могли б зробити для свого народу) змушені були лавірувати в цих дуже непростих суспільно-політичних умовах.

Разом із тим велика промисловість почала створювати десятки тисяч високооплачуваних робочих місць, котрі при здобутті відповідної освіти могли б посісти українці – діти простих робітників та селян. Це у свою чергу викликало цілком матеріальний і прагматичний інтерес населення України до освіти рідною мовою, а, отже, й до національної літератури, історії, мистецтва,

театру. В даних умовах вітчизняна інтелігенція вирішила за краще не йти на відкритий конфлікт із царською владою та великим іноземним капіталом, а знайти з ним компроміс у такій обопільновигідній справі, як національна культура й освіта. Адже тогочасна промисловість вимагала відповідно підготовлених працівників.

Як і все нове в Російській імперії, процес налагодження стосунків між українським суспільством та владою відбувався надзвичайно важко. З одного боку, у свідомості значної кількості представників російської адміністрації, поліції й жандармерії при одному погляді на українця спрацьовував великодержавний інстинкт «держати и не пуцать»², з іншого боку, й у свідомості багатьох вітчизняних діячів російська влада сприймалася як сила, про співпрацю з котрою не варто відверто обговорювати, щоб не бути звинуваченим у національній зраді³.

Однак благородні наміри інтелігенції розбилися об небажання західних інвесторів сприймати українців як рівноправних партнерів. Високооплачувані робочі місця на своїх підприємствах вони воліли надавати лише своїм співвітчизникам – англійцям, французам, бельгійцям, а місцеве українське та російське населення використовувати лише як чорноробів, котрим не потрібна культура, й освіта. Все це породжувало серед місцевого населення сильні соціалістичні настрої. На відміну від лєнінсько-сталінських догм, під соціалізмом українці розуміли розвиток національного середнього і малого бізнесу як протипагу великому іноземному капіталу.

Інша справа, що соціалістична ідея в силу своєї нечіткої сформульованості та розпливчастості завжди була найбагатнішим ґрунтом для різного роду невігласів і політичних спекулянтів, внутрішньо від неї дуже далеких. Це стосується всіх без винятку держав, але особливо колишньої Російської імперії у цілому й України зокрема. Адже тут після ліквідації кріпосного права в 1861 р. та початку ринково-демократичних реформ, котрі відкривали колишнім рабам шлях до вільного підприємництва і високого матеріального достатку, одночасно відбулося масове розорення поміщицьких господарств, які у нових умовах, що передбачали вільнонайману працю, не зуміли вижити без дармової робочої сили. Тобто значна кількість колишніх «господарів життя», котрі раніше з легкістю вимінювали українських кріпаків на собак-гончаків чи програвали їх як безсловесну худобу в карти, тепер опинилася на узбіччі суспільно-політичного, соціально-економічного й громадського життя, у той час як їхні колишні кріпаки за рахунок власної працьовитості, кмітливості та природного таланту зуміли добре вписатися в нову систему вільних ринково-демократичних цінностей.

Безперечно, колишні кріпосники й їхні нащадки люто ненавиділи молодий російський капіталізм і тому масово йшли у соціалісти. А оскільки попри те, що вони в душі продовжували лишатися такими ж покидьками, як й у часи свого панування, все так само не бажали бачити в українських селянах рівних собі людей, то всі їхні помисли та дії були спрямовані на те, щоб знову, нехай і під іншими гаслами й прапорами, перетворити їх у покірних рабів. Фактично на рубежі XIX–XX ст. в Російській імперії на одному просторі та водночас соціалістами називали себе й ті діячі, котрі боролися як проти пережитків феодалізму, так і проти засилля великого іноземного капіталу, й ті, хто використовував псевдосоціалістичну демагогію для того, щоб дискредитувати ринкові, засновані на вільнонайманій праці реформи та повернути часи кріпосного рабства.

Отже, з одного боку, соціалізм був тісно пов'язаний з українським національним рухом, а з іншого – привертав до нього небажану увагу з боку царських охоронних органів, котрі багато у чому справедливо вбачали в «соціалістах» смертельних ворогів демократичного оновлення Російської імперії. Українці і тут прагнули порозумітися з цими органами, настійно доводячи їм, що їхній європейський соціалізм спрямований не на розпалювання, а, навпаки, на уникнення класового протистояння.

Однак більшовики, насамперед Л.Троцький і Г.Зінов'єв, пов'язані з великим антантівським капіталом, що був зацікавлений у тому, щоб Босфор та Дарданелли після перемоги над Троїстим союзом не відійшли б до Росії, вирішили посприяти її військовій поразці шляхом кривавих революційних потрясінь і розпалювання міжнаціональних та міжкласових конфліктів у важливих промислових регіонах, у тому числі й на південному сході України. Не останню роль у бажанні Л.Троцького нацькувати росіян на українців відіграв страх того, що трудівники обох націй, зрозумівши, що їм не піднятися вище чорнороба, разом повстануть проти своїх гнобителів.

Чи не головною причиною військової перемоги більшовиків в Україні було те, що вони кинули у маси гасло про «право націй на самовизначення», яке вони і не збиралися виконувати, а використовували виключно в популістсько-демагогічних цілях⁴. Вітчизняну інтелігенцію більшовики звинувачували у тому, що вона недостатньо боролася за вільну Україну, хоча після свого приходу до влади розстрілювали за носіння вишитих сорочок чи просто за рідне слово. Троцькістські, а потім ще більш масові сталінські репресії приблизно на 30 років призупинили просування української нації до цивілізованого європейського життя.

Всередині ХХ ст., коли після сталінського терору в Україні розпочалася «хрущовська відлига» та косигінські реформи, перед вітчизняною інтелігенцією знову постало питання про нові принципи співіснування з російською владою й її каральними органами, котрі тоді стрімко очищалися від катів, що заплямували себе кров'ю невинних жертв під час сталінсько-беріївського терору. Ситуація, справді була дуже делікатна і неоднозначна. З одного боку, каральні органи СРСР тоді продовжували боротися проти тих, хто прагнув незалежності України, тому їх теоретично потрібно було розглядати як потенційних ворогів. Але, з іншого боку, під час «хрущовської відлиги» та косигінських реформ союзне МГБ-КДБ на практиці вело боротьбу не на життя, а на смерть із тими своїми колишніми колегами, котрі під час великого терору нещадно гнобили й знищували українців. І тут радянські каральні органи необхідно було розглядати як об'єктивних союзників.

В умовах, коли вітчизняний національний рух був знесилений війною та сталінськими репресіями й коли у Москві затаїлися недобиті беріївці, очікуючи слушної нагоди, аби повернутися до влади, переважна частина української інтелігенції вирішила тимчасово зняти питання про негайне здобуття незалежності держави, а сконцентрувати свої зусилля на успішному завершенні косигінських реформ і унеможливленні реставрації сталінської тоталітарної системи.

Доцільність подібної стратегії вітчизняної інтелігенції середини ХХ ст. полягала в тому, що успішне завершення косигінських реформ не лише повністю змінило б соціально-економічну форму радянського суспільства, унеможлививши тим самим реванш неосталіністів, але й фактично трансформувало б

СРСР у структуру, наближену до сучасного Європейського Союзу.

Небезпека ж крилася у тому, що знову українська інтелігенція ставала заручницею того, яке політичне угруповання переможе в Кремлі. Фактично, відмовившись від боротьби за незалежність, вона знову не лише самоусувалася від активної політичної діяльності, а і віддавала прапор боротьби за українську державність у руки тих, хто вже мав досвід того, як за допомогою демагогічних, ні до чого не зобов'язуючих заяв про «право націй на самовизначення» гробити ринково-демократичні реформи в Росії у цілому та в Україні зокрема.

Тому й не дивно, що після того, як на початку 1970-х років у Москві неосталіністи (насамперед М.Сулов і Ю.Андропов) повернули втрачені позиції, у 1972 р. в Україні стався організований Москвою державний переворот, внаслідок котрого П.Шелест був усунений від влади, а на вітчизняну інтелігенцію впали жорстокі репресії. Цікаво, що й у тому році Кремль як свою «п'яту колону» використав відвертого промосковського запродавця В.Щербицького, котрий через кілька років, не вагаючись, послав українців на бійню в Афганістан, штовхнув регіон у жахливу економічну кризу 80–90-х років ХХ ст., «виховав» цілу плеяду подібних до себе пристосуванців та демагогів, які й після його смерті, на словах відхрестившись від свого патрона, на практиці продовжили і, на жаль, продовжують шкодити Україні.

Тому сьогодні вітчизняна інтелігенція, пам'ятаючи про причини своїх попередніх невдач, повинна чітко проводити державницьку лінію, спрямовану на консолідацію суспільства та недопущення міжнаціональних і міжкласових конфліктів. Адже саме в цьому полягає головна суспільно-політична й соціально-економічна місія.

¹ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні. – К., 1999. – С.164.

² Обыск в подольской «Просвите»\ Українська жизнь. – 1914. № – 3 5. – С.106–107.

³ Петлюра С. Російські культурно-освітні інституції в Україні\Слово. – 1907. – № 27.

⁴ Ресніт О. Українська революція і робітництво. – К.,1996. – С.222.